

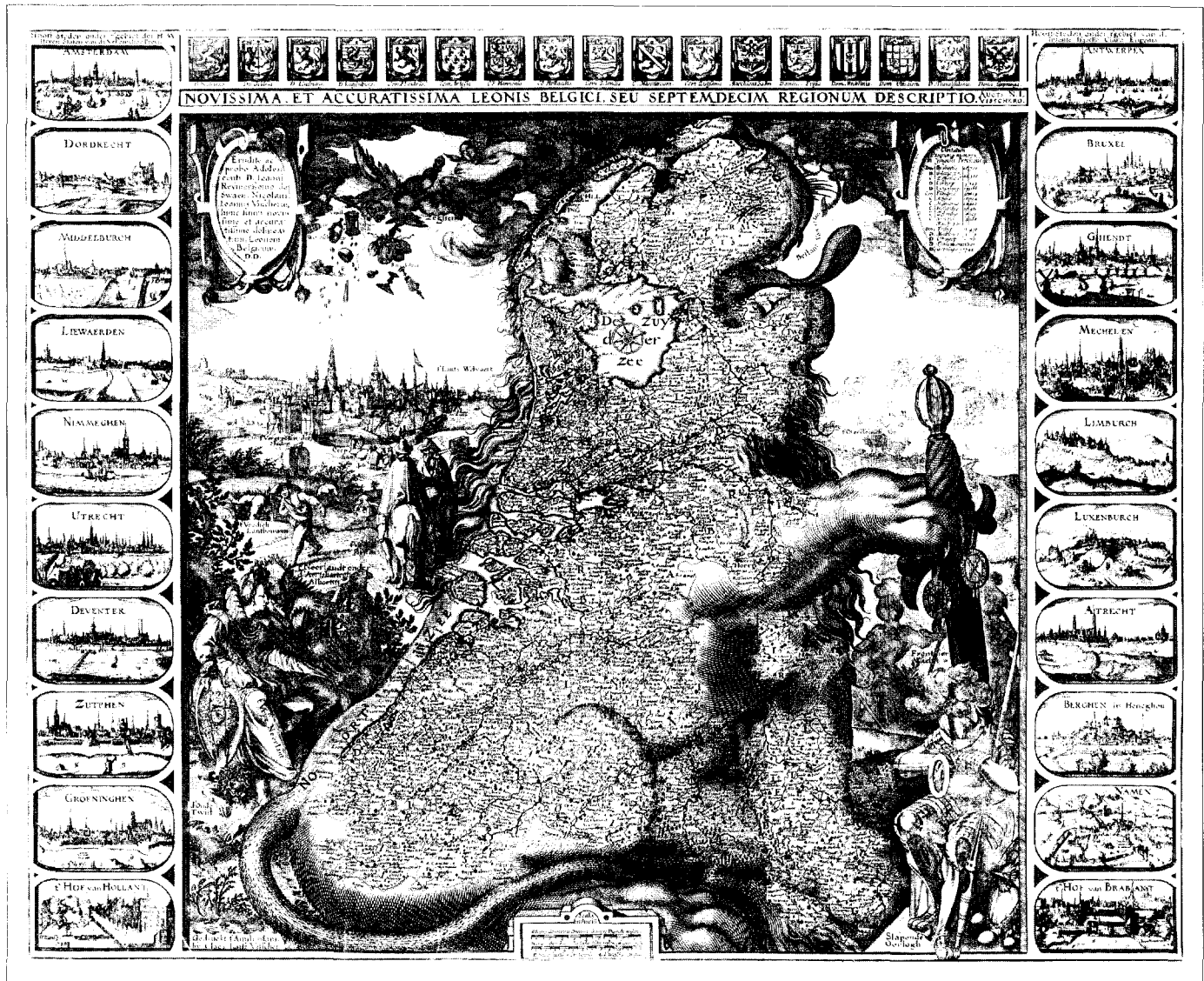
't Hof van Brabant' als symbool van de Spaanse hofhouding in de Lage Landen

Krista De Jonge

Inleiding

Omstreeks 1611 publiceert Claes Jansz. Visscher te Amsterdam een grote versie van de befaamde *Leo Belgicus* gewijd

aan het Twaalfjarig Bestand, versierd met een rij stadsgezichten in de zijstroken, wellicht van de hand van Petrus Kaerius (afb. 1).¹ De reeks zichten van de Noordelijke Provinciën links wordt onderaan aangevuld met een vignette van

Afb. 1. Claes Jansz. Visscher, *Novissima, et Accuratissima Leonis Belgici, seu Septemdecim Regionum Descriptio*, omstreeks 1611. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Kaarten en Plannen, inv. nr. IV 561-XIII A Pays-Bas Gén. – 1609 – Visscher.

parementskamer vormen de publieke zone vóór de kamer van de hertog, die tesamen met het *retrait* of private slaapkamer, enkele kabinetten en de bibliotheek als privé-zone moet beschouwd worden. De vernieuwing van de Baliënhof (1509) onder Margareta van Oostenrijk, de bouw van een waarlijk monumentale hofkapel door Karel V (1522-1538 en 1548-1553)¹⁵ en de toevoeging van een nieuw appartement met een lange galerij (1533-1537) en een nieuwe ingangstrap (1538-1539) door Maria van Hongarije¹⁶ passen in feite nog steeds in dit continue uitbreidingsproces, alhoewel Maria's modernisering ook meteen de intrede van Renaissance-elementen in deze laatgotische residentie inhoudt. Zoals wij vroeger hebben aangetoond, is de ruimte-opbouw van Maria's appartement in wezen niet anders dan die van de vijftiende-eeuwse appartementen, en is de staatsiegalerij die zich

nu op een arcade met vijftien bogen in het verlengde van de woonvleugel uitstrekt, geen onbekend element in de Bourgondische hofwereld.¹⁷ Dankzij de bouw van de kapel en de galerij, die belangrijke representatieve functies vervullen, is de residentie nu wel optimaal aangepast aan de noden van het hof – als men er tenminste rekening mee houdt, dat net zoals in het verleden lang niet alle hoffunctionarissen die men in de lijsten vindt, tegelijkertijd aan het hof konden wonen.¹⁸ In de ruime zin dient heel de stad en in het bijzonder, de aanpalende hofwijk en Zavelwijk, als 'satellietruimte' van het hof. Dit is precies de toestand die in Kaerius' vignette van de *Leo Belgicus* uit 1611 verschijnt.

Aan welk hofceremonieel beantwoordde deze ruimtelijke organisatie eigenlijk? Op het verwijt dat hij de gebruiken die golden onder zijn voorvaderen, de hertogen van Bourgondië,

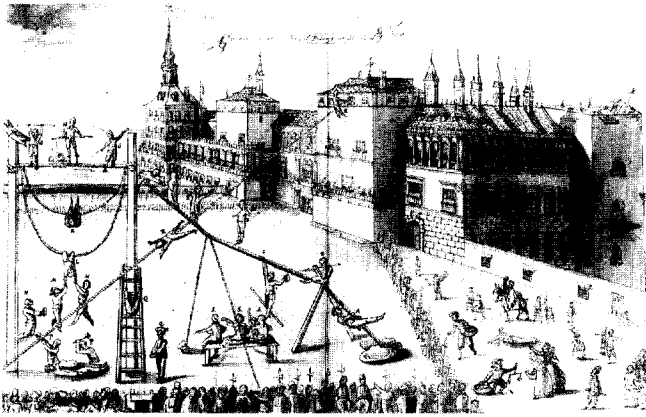

Afb. 3. Plan van het Coudenbergpaleis (1ste verdieping) met aanduiding van de bouwfases. Bewerking van het plan van J.B. Aimé, ca. 1725. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Plannen, inventaris in handschrift 1324.

15de eeuw: 1 Hoofdingang, 2 Ingangsvleugel, 3 Binnenplaats, 4 Grote zaal van Filips de Goede (1451-1461), 5 Site van de kapel van Johanna van Brabant (voor 1375), 6 Woonvleugel van Filips de Goede (1431-1436); 7 Site van de trapezoiden van Karel de Stoute (1468-1469), 8 Doorgang naar de Warande, 9 Park van de Warande

16de eeuw: A Appartement van Maria van Hongarije (1533-1537), B Grote galerij van Maria van Hongarije (1533-1537), C Pronktrap van Maria van Hongarije (1538-1539), D Kapel van Karel V (1522-1538 en 1548-1553), E Sakristie (1554-1555)

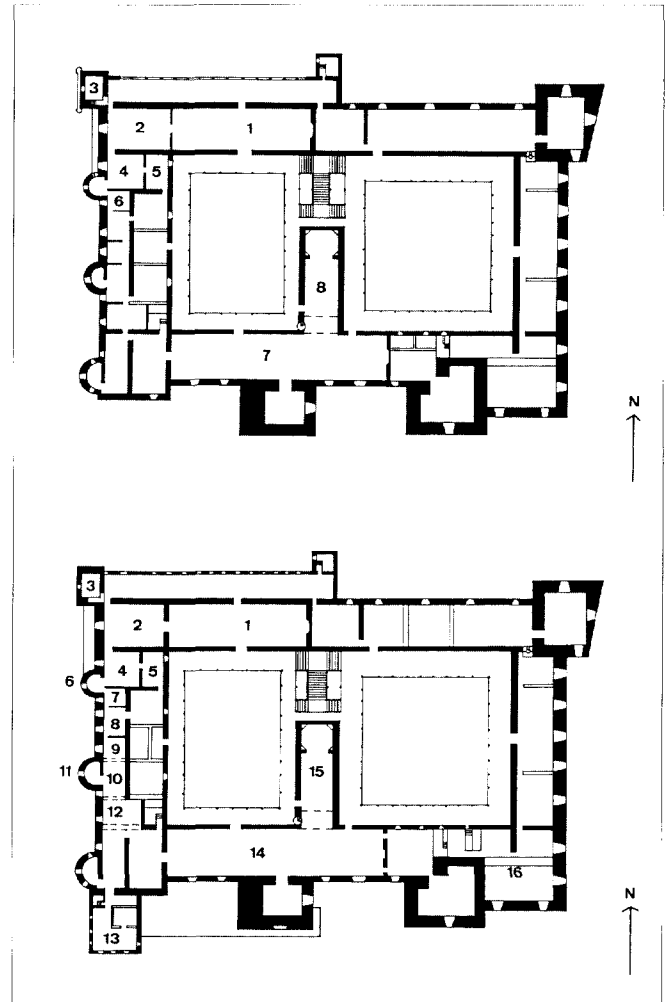
17de eeuw: a Kapel van de Infanta Isabella, b Ingangshal met trap

Afb. 4. Jean Lhermite, Alcázar te Madrid vanuit het zuidoosten in 1596, uit zijn *Passetemps*. Op de linkerhoek van de zuidgevel: Torre Dorada. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, hs. II 1028, fol. 166v-167r.

zou veranderd hebben, antwoordde Karel V steeds dat het hem toekwam deze aan te passen waar nodig, aan de noden van zijn tijd.¹⁹ De kern ervan, voor zover deze de ruimtelijke organisatie van de residentie raakte, lijkt echter nauwelijks veranderd te zijn sinds de 15de eeuw. De veelzeggende paragraaf die men in de inleiding op de hofordonnanties van zijn vader Filips de Schone en in zijn eerste ordonnances vindt, drukt vrijwel ongewijzigd de principes van functiedifferentiatie, opeenvolging of 'parcours' gaande van het meest publieke naar het meest private en daarmee samenhangend, hiërarchie van ruimte oftewel afstand beantwoordend aan sociale hiërarchie, uit: *Item, voulons que ordre soit tenu ès entrées de nos chambres, tant des pensionnaires, chambellans, maîtres d'hôtel et gentilshommes, à savoir: qu'il y aura une chambre devant celle où nous coucherons, en laquelle chambre seront les huissiers qui garderont la porte, et y entreront tous pensionnaires, chambellans, maîtres d'hôtel et gentilshommes, et si au lieu où nous serons y ait deux chambres devant la nôtre où nous coucherons, nous voulons qu'en la première entrent les gentilshommes, et en l'autre proche de la nôtre entreront les pensionnaires, chambellans et maîtres d'hôtel, et sinon entreront tous en une. Item, quand nous serons levez, les valets de chambre ouvriront notredite chambre, garderont la porte et y laisseront entrer lesdits pensionnaires, chambellans et maîtres d'hôtel et nuls autres sans notre ordonnance, et ne pourra nul que ce soit nous servir et venir en notredite chambre de retraite, si ne le faisons ordonner, sur peine d'être royez.*²⁰

Het ceremonieel, begrepen als een geheel van gebruiken en handelingen die het dagelijkse leven structureren, is sterk ontwikkeld in de Bourgondische hofwereld.²¹ Alhoewel de oorsprong ervan aan het Franse koninklijke hof der late 14de eeuw nog niet geheel duidelijk is, en zijn evolutie doorheen de tijd, onder Karel de Stoute maar ook onder de eerste Habsburgers, pas recent in al zijn complexiteit duidelijk geworden is,²² was het reeds lang voor zijn starre codificatie onder de laatste Spaanse Habsburgers een begrip geworden voor de Europese hofhoudingen van de 16de eeuw, deze van Spanje – Castilië en Aragón – inbegrepen.²³ Groot is dan ook het

Afb. 5. Madrid, Alcázar, plan 1ste verdieping. Vergelijkend schema van de toestand ten tijde van Karel V (1536-1560) en van Filips II (1560-1598). Naar Gérard 1984, fig. 6, 26.

1536-1560. Het keizerlijk appartement omvat: 1 zaal, 2 antecámara, 3 cámara of cuadra, 4 cámara, 5 retere, 6 chimenea de alcobas of kamertje met alkoof, 7 zaal van de keizerin, 8 kapel.

1560-1598. Het koninklijk appartement omvat: 1 zaal, 2 antecámara, 3 cámara of cuadra, 4 cámara de presencia, 5 retere, 6, 11 kabinet, 7 alcobilla, 8 privé-eetkamer, 9, 10, 12 ruimten samengevoegd tot een galerij, 13 Torre Dorada, 14 grote zaal, 15 kapel, 16 appartement van de koningin.

protest van de Castiliaanse edelen in 1548 wanneer de hertog van Alva, Fernando Álvarez de Toledo, de hofhouding van erfprins Filips op bevel van de keizer op deze leest schoeit, ter voorbereiding van de zo belangrijke eerste reis naar Italië en de Lage Landen in 1549-1550: het geldverslindende en het 'vreemde' karakter van dit ceremonieel was hen niet ontgaan, en de Castiliaanse gebruiken die tot dan toe voor Filips' hof golden waren heel wat minder strak georganiseerd.²⁴ Vooral het sacrale aspect ervan – de cultus van de monarch²⁵ – riep vele vragen op. Karel V's ceremonieel vertoonde echter reeds hybride trekjes: in het Bourgondische weefsel zaten al enkele

Spaanse draden. In 1542 reeds duikt in de ordonnaties de, van oorsprong Castiliaanse, 'opperhofmeester' (*mayordomo mayor*) op als eerste hofdignitaris, in de plaats van de Bourgondische 'opperkamerheer' (*premier chambellan*): de laatste die deze rang bezat was Hendrik III van Nassau, overleden in 1539.²⁶ Lokale gebruiken zouden in Castilië ook na de introductie van een op Bourgondische, prachtlievende leest geschoeide hofhouding nog overleven, wat ook in de ruimtelijke opbouw van de keizerlijke residenties in Spanje tot uiting kwam. In 's keizers appartement in het Alcázar te Madrid (gerenoveerd vanaf 1536) bijvoorbeeld ontdekt men in de noordvleugel een opeenvolging van *sala*, *antecámara*, *cámara of cuadra* in de hoektoren met verbindingsgalerijtje naar de volgende suite van *cámara*, *retrete* en *chimenea de alcobas* in de westvleugel, waarbij al deze ruimten, op het verbindingsgalerijtje en de *retrete* na, met grote zekerheid al in de 15de eeuw bestonden (afb. 4-5).²⁷ De basissuite van *sala* (zaal) – *cámara* (kamer) – *retrete* (*retrait* of privé-kamer) beantwoordt evengoed aan de Bourgondische als aan de Castiliaanse gebruiken van ca. 1500, in opdracht van Karel V opgetekend in de ordonnantie van Gonzalo Fernando de Oviedo e Valdes (1546-1548),²⁸ en vooral de ruimte met verwarmde alkoof (*chimenea de alcobas*) heeft een lokale, Castiliaanse oorsprong.²⁹

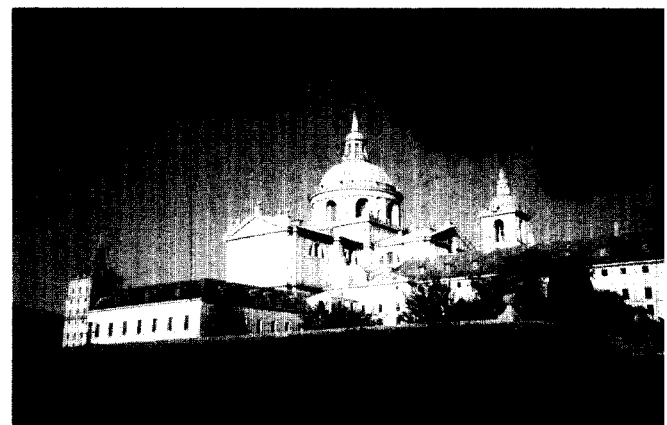
Dit weerspiegelt zich in feite in de hofordonnantie van 1548, opgelegd aan de erfprins. Zij biedt een geactualiseerde versie van de Bourgondische gebruiken, geïnterpreteerd volgens de inzichten van de keizer, en houdt rekening met de aanwezigheid van Spaanse hoffunctionarissen, onbekend aan de Bourgondische voorvaders, aan het hof. De basissequentie van het appartement omvat drie ruimten die tot het 'sorteren' van de bezoekers dienen, voorafgaand aan de meest private kamer of *Chambre de Retraicte*: opeenvolgend de *Salle* (zaal), de *Antichambre ou est le dossier et son Alteze menge de publicq* (overeenstemmend met de *sallette* of eetzaal waar Zijne Hoogheid in het openbaar dineert onder een *dossier* of baldakijn) en de *Chambre de Respect ou en le Lict de Parade* (kamer met staatsiebed uitgerust, zoals de parementskamer van weleer).³⁰

Het hofceremonieel van Filips II

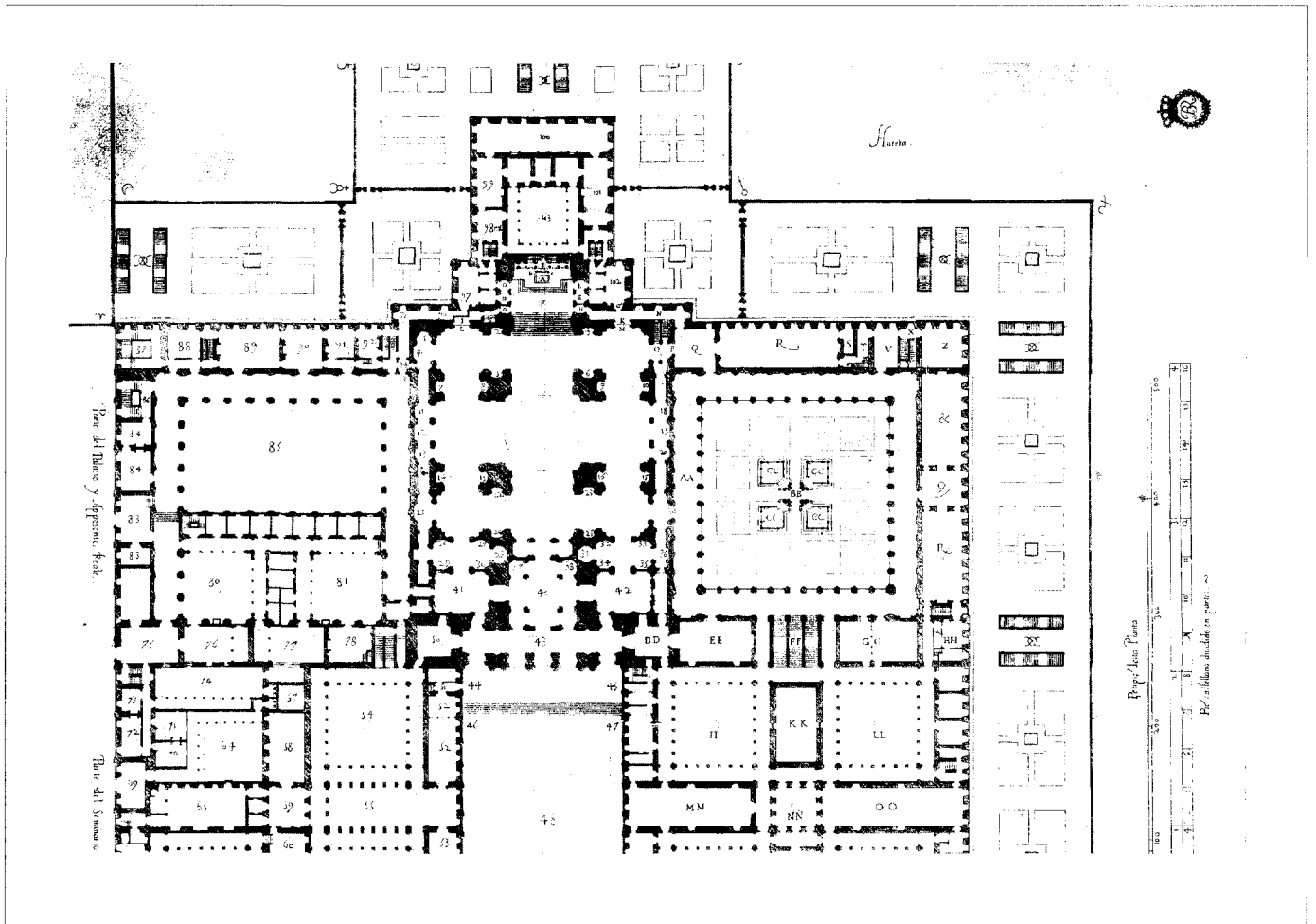
Bij zijn definitieve terugkeer naar Spanje in 1559 trof Filips II in het Alcázar te Madrid dus een dispositie aan die in grote lijnen analoog was, zij het zonder de typische grote staatsiegalerij, aan die van het Coudenbergpaleis te Brussel. Niettemin wordt deze ruimtelijke opbouw door hem gewijzigd of beter uitgebreid, wat mogelijk op een evolutie van het Spaans-Bourgondische hofceremonieel duidt. Wat hieraan precies verandert onder Filips II werd tot nu toe echter niet bestudeerd. De auteur van het standaardwerk *Etiquetas de la Casa de Austria* geeft toe dat de hoofdbron van zijn tekst de uiteindelijke versie van dit ceremonieel is, vastgelegd in 1647-1651;³¹ op een wijziging in 1624 na, zou deze niet van de befaamde versie van Jean Sigoney uit 1545, *Relacion de la orden de servir que se tenia en la casa del emperador don Carlos, nuestro*

señor, el año de 1545 (...), verschillen.³² Dit ceremonieel is echter niet langer identiek met het originele, Bourgondische. De lectuur van de 17de-eeuwse versie suggereert immers duidelijk dat belangrijke bezoeken precedenten scheppen die dan in het ceremonieel worden opgenomen:³³ er zijn detailwijzigingen, verfijningen, complicaties. De doorgaans goed ingelichte Venetiaanse ambassadeurs vertolken dit eveneens in hun geleidelijk aan veranderende perceptie van de hofstaat. Marino Cavalli meldt in 1551 aan de Venetiaanse senaat dat de hofhouding van erfopvolger Filips gelijk is, ook qua aantal, aan deze van de keizer zelf.³⁴ In 1558 heet het in Federico Badoero's rapport nog dat het hof "niet volgens de gebruiken van de Spaanse koningen, maar volgens die van het huis van Bourgondië" is georganiseerd;³⁵ op dat moment verblijft Filips II nog in Brussel. In 1563, wanneer de verbouwingen aan het Alcázar te Madrid bezig zijn, schrijft Paolo Tiepolo dat Filips' hofstaat, net zoals die van zijn vader, deels Bourgondisch en deels Spaans is.³⁶

Dat er een duidelijke, geleidelijke evolutie is ingezet onder Karel V en voortgezet onder Filips II, hoe beperkt ook, bewijst wat er gebeurt wanneer Albrecht dit ceremonieel in 1598 aan het Brusselse hof invoert. De nuntius Ottavio Mirto weet immers in 1599 te melden dat de regels voor de organisatie van de diensten in de hofkapel van Brussel door de aartshertogen veranderd worden, onder groot protest van de lokale adel die hierin een verraad van de 'aloude Brabantse tradities' ziet (hiermee worden de regels in voege aan het hof van Karel V en Maria van Hongarije bedoeld).³⁷ Wat de aartshertogen vanuit Spanje meebrengen, heet – in Spaanse bronnen – nog steeds het Bourgondische ceremonieel te zijn, dus vreemd aan Spanje, maar omgekeerd blijkt het voor de edelen uit de Lage Landen al even 'vreemd', of 'Spaans' te zijn. Hoe 'Spaans' was de hofhouding van de aartshertogen? Zoals blijkt uit recent onderzoek, werden de hoogste posten in de verschillende onderdelen van de hofhouding inderdaad grotendeels door Spanjaarden bezet, terwijl posten die lokale expertise of ervaring vergden, door 'Nederlanders' werden ingevuld.³⁸ De samenstelling van Albrecht en Isabella's hofhouding schijnt

Afb. 6. San Lorenzo de El Escorial, oostgevel. Links, overschaduwde door het koor van de basilica, de woonvleugel met de koninklijke appartementen. Foto auteur.

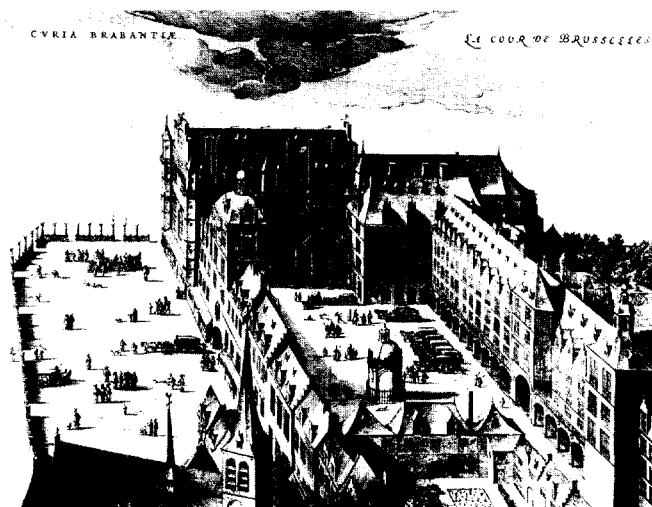

Afb. 7. Juan de Herrera, San Lorenzo de El Escorial, Primer Diseño, Madrid 1589, grondplan 2de verdieping (detail). Uit Kubler 1982, fig. 1
 86 Hoofdtrep, 88-92 Koninklijke ruimten (publiek), 93-96 Toegang tot het privé-paleis (met doorgang naar de basiliek), 97 vertrek van de koningin met alkoven (slaapruijme en kabinet of studeerkamer) en doorgang naar het oratorium in het koor van de basiliek, 98 "ruimte waar diegenen die gaan en komen zich ophouden" of antesala, 99 vertrek voor gewone audiënties, 100 galerij voor privé-ontvangsten, 101 eetzaal van de koning, 102 kamer van de koning met alkoven (slaapruijme en kabinet of studeerkamer) en doorgang naar het oratorium in het koor van de basiliek, 103 Binnenplaats van het privé-paleis, σ Doorgang voorbehouden voor de koning van zijn privé-appartement naar kerk, klooster en reliekenbewaarplaats.

dit perfect aan het Bourgondisch-Spaanse, hybride karakter van het ceremonieel van Karel V en Filips II te beantwoorden. De verfijning en complexiteit van dit ceremonieel komt nergens zo duidelijk tot uiting als in de ruimtelijke uitbreiding die het appartement van de soeverein ondergaat. Het parcours naar het heilige der heiligen, de (privé-)kamer van de vorst, wordt beduidend langer en het 'voorsorteren' van de bezoekers naargelang hun rang, steeds ingewikkelder. In de uitbreiding van het appartement in het Alcázar van Madrid, tussen 1562 en 1568 uitgevoerd, manifesteert dit fenomeen zich voor het eerst.³⁹ Het koninklijke appartement in het nieuwe kloosterpaleis San Lorenzo de El Escorial – Jean Lhermite geeft in zijn *Passetemps* een duidelijke beschrijving van de functies van de verschillende ruimten – beantwoordt aan dezelfde principes (afb. 6-7).⁴⁰ Hierin ligt de sleutel voor de interpretatie van de nieuwe ruimten in de Brusselse residentie.

De verbouwing van het Brusselse paleis (1598-1621)

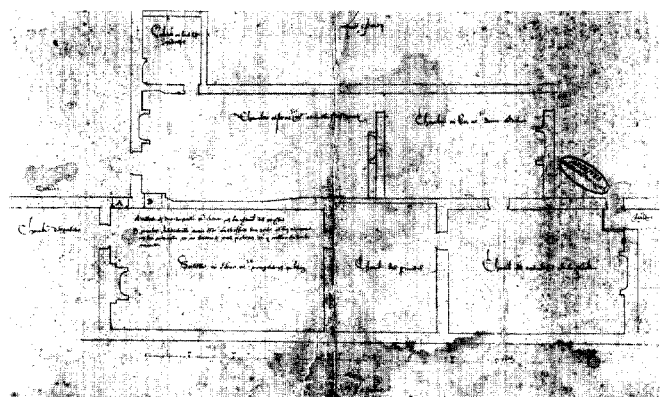
Zonder in te gaan op de precieze rol van de vermelde hofarchitecten, lijkt het evenwel nuttig eerst de verbouwingsgeschiedenis van de Brusselse residentie kort samen te vatten vooraleer we de ruimtelijke sequens ervan reconstrueren (afb. 8). Zoals bekend, tonen de bewaarde plannen van het Coudenbergpaleis – grotendeels daterend uit de periode van *Controlleur* Jean-Baptiste Aimé, 1725 – een toestand die in grote lijnen overeenstemt met deze uit de tijd van de aartshertogen (afb. 9).⁴¹ Zoals wij eerder hebben aangetoond, werd de reeks ruimten uit de 15de-16de eeuw, gelegen tussen het Warandepark en de binnenkoer, bewaard, terwijl aan de hofzijde – aan de kant van de Warande was er geen mogelijkheid tot uitbreiding – een nieuwe suite van kamers en zalen toegevoegd werd, zich uitstrekkend voor de voormalige gevelmuur.⁴² Een

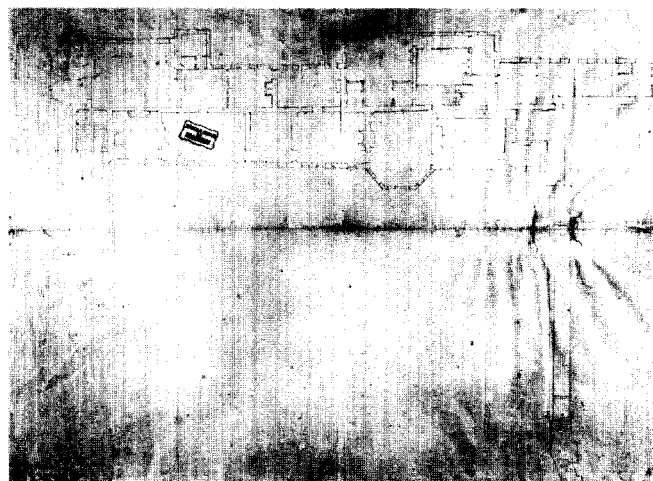
Afb. 8. J. Van de Velde, Curia Brabantiae in celebri et populosa urbe Bruxellensis, gepubliceerd in J. Blaeu, *Novum ac magnum Theatrum urbium Belgicae foederate*, Amsterdam 1649, II, z. fol. Rechts de vernieuwde woonvleugel, achteraan de grote zaal en hofkapel. Antwerpen, Stadsarchief, K60393.

zeldzame reconstructietekening, gemaakt kort na de brand in 1731,⁴³ schijnt erop te wijzen dat elke suite – aan de hofzijde en aan de Warande-zijde – een eigen zadeldak had, iets wat op de talloze voorstellingen van de Warandegevel niet te zien is, en evenmin op de bekende 17de-eeuwse voorstellingen van de hofgevel gepubliceerd door Sanderus en door Blaeu.⁴⁴ Vanuit constructief oogpunt is dit echter heel wat logischer: de stuksgewijze uitbreiding in de vroege 17de eeuw krijgt nu een zin.⁴⁵

Eerst en vooral had men langsheen de reeks 15de-eeuwse ruimten “tussen de kapel en de Raad van State” gelegen aan de noordzijde een nieuwe suite aan de hofzijde of zuidzijde opgetrokken, inclusief het nieuwe trappenhuis; dit was het werk van Hieronymo Hardouin of Hardouino, *ingeniaire* en *chevalier* (1599-1600) en vervolgens van Mathieu Bollin (1600-voor 1603) (afb. 12). Deze suite liep verder voor Maria

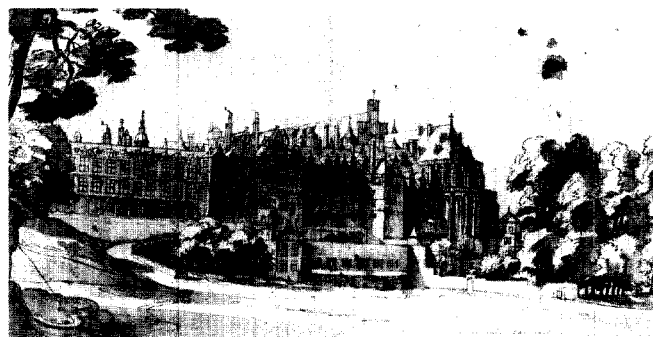

Afb. 10. Anoniem, Coudenbergpaleis, plan 1ste verdieping, westelijke helft, omstreeks 1600. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Plannen in handschrift 509.

Afb. 9. Anoniem, Coudenbergpaleis, plan 1ste verdieping, Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Plannen, inventaris in handschrift 1326.

van Hongarije's appartement en eindigde aan de oostzijde, tegen de lange galerij aan, met het vierkante, torenachtige paviljoen waar de Raad van Financiën een plaats kreeg, eveneens een werk van Mathieu Bollin [reconstructieplan, 27]. Wensel Cobergher vernieuwt, of wijzigt, het nieuwe oratorium van de Infanta [19] dat deel uitmaakt van deze ruimtesekvens (1608-1609); pas later (1620) voegt hij er de karakteristieke veelhoekige koorerker, ondersteund door bogen, en de lantaarn bovenop het dak, eveneens weergegeven door Blaeu (afb. 8), eraan toe. De nieuwe suite aan de zuidzijde was oorspronkelijk ongeveer even hoog als de oude, 15de-eeuwse suite aan de noord- of Warandezijde (deze omvatte een gelijkvloers van 14 voet hoogte, twee hoofdverdiepingen, elk van 16 voet, en een bewoonbare dakverdieping of *galatas*). Vanaf 1609 voegt Cobergher echter een derde verdieping toe aan de beide suites, wat de constructie van een nieuw dak inhoudt (afb. 11). Vanaf 1608 krijgt de lange galerij van Maria van Hongarije eveneens een bijkomende of tweede verdieping. Het kabinet van Maria van Hongarije, gelegen in de hoek tussen de woonvleugel en de galerij aan de Warandezijde en ondersteund door open bogen [24], wordt in 1608-1609 volledig

Afb. 11. Jan Wildens (toegeschreven), Coudenbergpaleis, parkgevel, ca. 1630-1635. Parijs, Institut Néerlandais, Fondation Custodia, Coll. F. Lugt, 6743.

uitgebouwd en opgenomen in het volume van de woonvleugel: aan de tegenoverliggende zijde van dit volume wordt op de tweede en derde verdieping elk een nieuw kabinet, eveneens op bogen, bijgebouwd [18]. Cobergher en Jacques Francart zouden in 1623 een terras, ondersteund door een bogenrij, toevoegen langsheen de vensters van de hofgevel: aldus werd de circulatie op de eerste verdieping vergemakkelijkt. Bij de bouw van een nieuwe suite ruimten aan de hofzijde moest de traptoren van Karel de Stoute (1468-1469) in het midden van de hofgevel dus verdwijnen, alsook de buitentrap met triomfboog die Maria van Hongarije (1538-1539) ervoor had laten bouwen, en verschoof de ingang naar een nieuw, monumentaal trappenhuis met rechte trap op z'n Italiaans, gelegen naast de kapel, zodat een langere ruimtelijke sequens mogelijk werd. Onder Filips de Goede was de ingang immers reeds in deze zone gelegen: door de bouw van een nieuwe ingangstoren met monumentale wenteltrap in het midden van de vleugel had Karel de Stoute in feite de hele sequens omgekeerd en behoorlijk ingewikkelder gemaakt. De voet van de kleine kapelerker naast de voormalige audiëntiezaal van de hertogen van Bourgondië werd afgesneden; enkel het bovenste deel van deze veelhoekige uitsprong werd behouden, waarschijnlijk op het niveau van de tweede verdieping.⁴⁶ De ruimten in de westelijke helft van de eerste verdieping, waar het appartement van aartshertog Albrecht is gelegen, kunnen geïdentificeerd worden dankzij de opschriften op het oudst bewaarde grondplan van het paleis, daterend van ca. 1600 (afb. 10).⁴⁷ Dit laat meteen toe ook een functie voor te stellen voor de ruimten in de oostelijke helft, voortgaande op de inventarissen van 1659 en 1732 (waarin wel geen strikte volgorde wordt in acht genomen)⁴⁸ en de legende van een verloren grondplan uit de tijd van de aartshertogen.⁴⁹ De bouwtekeningen van 1620, die te maken hebben met de vernieuwing van het interieur van het appartement van de Infanta, leveren bijkomende gegevens.⁵⁰

Een nieuwe ruimtelijke organisatie

De ingang van de woonvleugel ligt nu vlak naast de 15de-eeuwse buitentrap aan de grote zaal, in een ruime hal die zich doorheen een bogenportiek opent naar de binnenplaats [6]: *la grande montée pour doiz la Court entrer au quarthier des princes*⁵¹ leidt naar de eerste verdieping, waar de bezoeker opgevangen wordt in de *chambre des portiers* [9] (afb. 12).⁵² Het 'voorsorteren' van de bezoekers begint hier: zij kunnen doorverwezen worden naar de *salle des archiers* [10],⁵³ of kunnen zich begeven naar de ruimten in de nieuwe suite langsheen de hofgevel, oostwaarts. In deze zaal houdt de befaamde boogschuttersgarde de wacht, een gebruik dat Filips II, in navolging van Karel V, in stand houdt in Spanje: behalve de 100 bereden boogschutters van de Bourgondische wacht, omvat zij daar tevens 100 Duitse hellebaardiers en nog eens 100 Spaanse wachters; volgens Bergeron (1617) kunnen de aartshertogen daarentegen rekenen op 200 *hallebardiers allemans et bourguignons*.⁵⁴ Net zoals de voorgaande, kunnen de eerstvolgende ruimten met zekerheid worden geïdentificeerd

dankzij het gedeeltelijke plan van ca. 1600. De eerste ruimte [11] is de *salette où leurs Altesces mangent en publicq*,⁵⁵ die men kan identificeren met de ruimte waar de *gentilhombres* zich ophouden volgens de inventaris van 1659: deze is immers voorzien van een baldakijn, *daix* of *tocel*, een traditioneel representatie-element voor dit type ruimte, zoals men uit de beschrijving van Maria van Hongarijes paleis te Binche kan afleiden, evenals uit de ordonnantie van 1548 en de beschrijving van het ceremonieel uit 1647-1651.⁵⁶ Men dient een strikt onderscheid te maken tussen het 'eten in het publiek', een haast sacrale ceremonie waarbij de soeverein ten aanschouwen van het hof, de vreemde ambassadeurs en de hoge edelen of *grandes* eet in een daarvoor uitgeruste zaal, en het 'eten op z'n privé' dat in één der privé-ruimten van de suite plaatsvindt, geheel alleen, op de nodige bediening na.⁵⁷ De eetzaal was één der nieuwe, 'Bourgondische' ruimten die Filips II had ingevoerd in het Alcázar te Madrid: voorheen at de soeverein hier gewoon in zijn kamer of in het *retrete*.⁵⁸

In Brussel wordt de *sallette* gevolgd door twee andere *anti-chambres*, de eerste genaamd naar de *grandes* of groten van Spanje [12], de tweede naar de kamerheren of *cavailleurs de la chambre* [13].⁵⁹ Dit zijn de eerste 'antichambres' die men aan dit noordelijke hof vindt: de term is in oudere documenten uit de Lage Landen niet erg gebruikelijk, alhoewel hij in de ordonnantie van 1548 voorkomt. Volgens het rapport van de Venetiaanse ambassadeur uit 1572, placht Filips II zijn *camera de' grandi* te gebruiken voor de ontvangst van vreemde ambassadeurs.⁶⁰ In het Alcázar te Madrid worden de antichambres tussen *sala* en *retrete* of privé-kamer, toegevoegd door Filips II, inderdaad *antecámara* of *cuadra del Rey* en *cámara de presencia* of *cámara de audiencia* genoemd, waarbij de laatste als ontvangstruimte voor de ambassadeurs dient.⁶¹ Niettemin lijkt de ontvangtsuite in Brussel nog complexer te zijn. Zij schijnt zich hier westwaarts om te buigen en door te lopen in de 15de-eeuwse ruimten aan de noordzijde of Warande-kant. De eerste ruimte die men hier aansluitend ontmoet [14], zeer waarschijnlijk overeenstemmend met de oude kamer van de Raad van State, dient in Albrechts tijd met zekerheid eveneens als audiëntiekamer – *chambre ou son Altesse donne audience* of *aposeno de audiencia* – en de opsteller van de inventaris van 1732 herinnert zich nog dat zij als audiëntiekamer voor de ambassadeurs diende.⁶² In het Alcázar dient de *antecámara* eveneens voor de wekelijkse bijeenkomsten van de raad: de oude functie van deze ruimte is dus niet in tegenspraak met de nieuwe.⁶³ De hofstaat van 1647-1651 geeft in de beschrijving van de rangorde waarin het hof de soeverein voor een gewone eredienst in de kapel opwacht, aan dat de kamer van de koning (*cámara*) minstens voorafgegaan moest worden door een *antecamarilla* – hier wachten de ambassadeurs –, een *antecámara* – hier wachten de *gentilhombres*, de titeldragers uit Castilië, die uit Italië die hetzelfde voorrecht hebben gekregen en die uit het Heilig Roomse Rijk die onder 's konings autoriteit vallen, de *caballerizos* (*écuyers* of schildknapen) en hoge hofambtenaren –, een *saleta* – hier wachten officiers en dames die speciale toelating gekregen hebben van de *mayordomo mayor* –, en een *sala* waar de

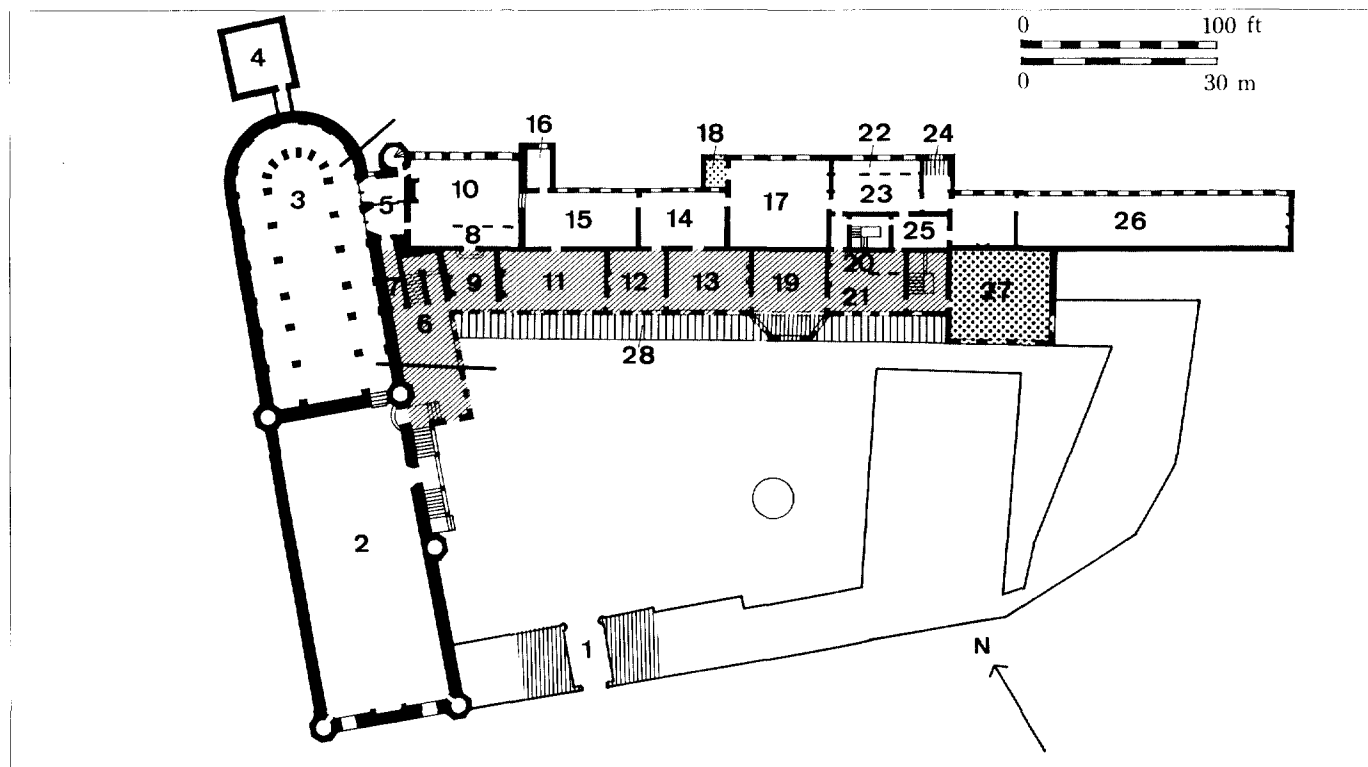

wacht zich in twee rijen heeft opgesteld en waar de rest van het hof zich volgens rang heeft opgesteld, de Spanjaarden rechts en de Duitsers links. Tot de kamer van de koning hebben de hoge edelen of *grandes*, de *mayordomos* van het hof, en desgevallend de kardinaal toegang: zij zijn de hoogste in rang.⁶⁴ In het Escorial (afb. 7) vinden we, volgens Lhermite, drie ruimten die voor verschillende bezoekerscategorieën zijn bestemd: de eerste kamer, “waar diegenen die gaan en komen zich ophouden”, de tweede kamer voor “gewone audiënties”, de derde, een prachtige galerij versierd met landschappen en kaarten uit Abraham Ortelius’ *Theatrum*, waar de koning zich ’s namiddags met zijn kinderen onderhoudt. De vierde, “waar Zijne Majesteit gewoonlijk eet”, gaat de kamer “waar Zijne Majesteit gewoonlijk slaapt” vooraf; deze had twee alkoven, waarbij de eerste voor het bed diende – deze gaf uit op het dubbele oratorium, dat een zicht bood op het koor van de basiliek – en de tweede als studievertek.⁶⁵

Ook in Brussel ontmoet men pas na deze relatief publieke ruimten kamers die tot de privé-zone behoren: twee ruimten die respectievelijk overeenstemmen met de *sallette* waar Filips de Goede publiekelijk at en met zijn kamer [15],⁶⁶ waarschijnlijk slechts door een houten wand gescheiden, en die nog steeds een analoge functie hebben. De ogenschijnlijke tegenstellingen in de bronnen duiden in feite met grote nauwkeurigheid op deze functies.⁶⁷ Het eerste deel van deze ruimte of *chambre du prince* dient ook als privé-eetkamer,⁶⁸ mogelijk zelfs als audiëntiekamer voor intimi; het tweede is nog beperkter van toegang, iets waarop de traditionele term *retraite* duidt (niet te verwarren met latrine), of *retrere*, en kan net zoals het eerste als slaapkamer worden gebruikt. Net zoals in het Alcázar te Madrid werd de oude kern van het privé-appartement dus behouden en is slechts de opeenvolging van audiëntiekamers die eraan voorafgaat, en waar ook de ceremonie van het publiek dineren doorgaat, langer geworden. Het kleine *cabinet* ernaast [16] waar, interessant genoeg, de maketten of *modelles* worden bewaard, stemt overeen met de *retraite* van Filips de Goede.⁶⁹ Maria van Hongarije had de bestaande suite kamers op de eerste verdieping van de woonvleugel uitgebreid met een nieuw appartement, bestaande uit een kamer met kabinet, een staatsietrap aan de hofzijde, en een tussenruimte of *ganck* die vandaar naar de gelijktijdig opgetrokken nieuwe galerij leidde (1533-1537).⁷⁰ Deze suite vertrok van een aantal ruimten gebouwd onder Karel de Stoute, die men niet nader kan identificeren maar die wel in het bouwvolume kunnen gesitueerd worden, nl. onder de dubbele trapevel aan de Warandezijde, in de zone ingenomen door een vierkante zaal in de 18de-eeuwse plannen [17], met twee kleine alkoofjes.⁷¹ De functie van deze zone valt het moeilijkst te identificeren. We kunnen echter wel met zekerheid veronderstellen dat de *chambre de dépêche* of *aposenito del despacho* zich hier ergens bevond.⁷² De kleinste ruimten kunnen immers een vertrekpunt bieden: zo lijkt het niet onmogelijk dat het voormalige, nu vergrote kabinet van Maria van Hongarije [24] nog steeds deze functie heeft: *cabinet doré* of *aposenitillo*, gelegen *junto al despacho de Su Alteza* of naast de *chambre de dépêche*.⁷³ Indien dit letterlijk mag opgevat worden stemt Maria van Hongarij-

e’s voormalige kamer [23] overeen met deze werkkamer, het administratieve hoofdkwartier van het hof, en blijft voor ruimte [17] enkel nog de functie van paradekamer of *chambre de parade* over,⁷⁴ wat wellicht eveneens een erfenis uit de 16de eeuw is. Ze werd mogelijk als staatsie-slaapkamer voor hoge bezoekers gebruikt.⁷⁵ Of deze kamer overeenstemt met de *aposenito del troucque* is verre van zeker. Deze laatste was versierd met een reeks van zes militaire tafereelen van gelijke grootte, zoals de inname van Calais en Hulst, wat zeker paste bij een audiëntiekamer.⁷⁶ In de inventaris van 1659 ontleent deze ruimte haar naam aan een soort biljartspel waarvoor men hier een tafel vond, 22 voet lang en 9 voet breed, overdekt met groen laken.

Isabella’s appartement was gelegen op de tweede verdieping, niet *à la mode d’Espagne* zoals Bergeron zei,⁷⁷ maar wel volgens de Bourgondische traditie in deze residentie: het appartement van de hertogin was sinds de bouw van deze nieuwe woonvleugel in 1431-1436 op de tweede verdieping gelegen.⁷⁸ In 1598 berichtte de pauselijke nuntius evenwel terecht dat de regels voor de vrouwelijke hofhouding heel wat strenger waren geworden, zeker wat het contact met de mannen betrof.⁷⁹ De uitbreiding van de ‘bufferzone’ gelegen voor de privé-ruimten van de Infanta heeft deels hiermee te maken. De rekeningen van 1620 vermelden inderdaad een uitgebreide suite, inclusief een *audience camer*, een *grote camer* naast de *portiers camer*, een *anticamer* met kasten voor geconfijt fruit, de eigenlijke kamer van de Infanta, een *camer naest de retraicte*, een *garde robbe*, een *cabinet* en een *borduer camer*.⁸⁰ Een van de eerste ruimten, waarschijnlijk de *anticamer*, heet in 1603 *antisaele*, wat eveneens een neologisme is.⁸¹ Bovendien is er op dit niveau een *camer van de porceleynen* te vinden.⁸² De kamer van de Infante moet zich bevonden hebben in de reeks ruimten vlak boven het voormalige appartement van Maria van Hongarije: in de bekende eigentijdse zichten op de Warandegevel kan men hier inderdaad de koperen balustrade herkennen, die in 1608-1610 voor de vensters van de Infanta werd aangebracht (afb. 11).⁸³ De rekeningen vermelden dat een kleine galerij “voor deze kamer” liep, vlakbij de boven vermelde antichambre:⁸⁴ wellicht is dit de houten galerij of balkon in het grote oratorium [reconstructieplan, 19].⁸⁵ In dat geval ligt de kamer van de Infanta net boven [17]. In een der grotere ruimten, wellicht zelfs in de al vermelde kamer, werd een kleine, rijk versierde privé-ruimte genaamd *alcoba* afgescheiden door een houten tussenwand: dit verwijst specifiek naar Spanje.⁸⁶ Haar nieuwe kabinet, door Cobergher in 1608 samen met de tweede staatsiegalerij opgetrokken,⁸⁷ kan waarschijnlijk boven Maria van Hongarijes kabinet op de eerste verdieping, dus boven [24] gesitueerd worden. De rekeningen bevestigen immers dat het ook op het “derde niveau” of tweede verdieping was gelegen en dat het eveneens een balkon met koperen balustrade bezat.⁸⁸ Door de bouw van een galerij boven de oude staatsiegalerij van Maria van Hongarije (1533-1537), werd het appartement van de Infanta gelijkgesteld met dat van haar gemaal: zoals de thematiek van de Blijde Inkomsten van 1599 het duidelijk had uitgedrukt, was ook zij immers soeverein.⁸⁹

12. Coudenbergpaleis, reconstructieplan 1ste verdieping. Tekening auteur.

Conclusie

Een zo complexe ruimtelijke organisatie heeft slechts zin binnen de context van het aartshertogelijke hof, waarbij Albrecht en Isabella rechtstreeks de koning vertegenwoordigen. Het is een koninklijk ceremonieel dat hier wordt gevolgd, wat trouwens door de lokale adel wordt afgekeurd als we nuntius Bentivoglio mogen geloven: de aartshertog is immers geen koning.⁹⁰ In de periode waarin het Brusselse paleis werd gemoderniseerd, koesterde de aartshertog echter koninklijke (1599) en vervolgens keizerlijke ambities (1605-1611).⁹¹ In tegenstelling hiermee is het hof in Den Haag dan wel de zetel van een aantal belangrijke instellingen van de Republiek, zoals de Staten van Holland, het Hof van Holland, de Rekenkamer en de Staten-Generaal,⁹² en tevens de ambtelijke woning van de stadhouder Maurits van Nassau, maar een waarlijk koninklijke residentie – zoals het Coudenbergpaleis blijkt de nieuwe ruimtelijke organisatie onder de aartshertogen wordt – is het echter niet. Hierin ligt één der belangrijkste, meest wezenlijke verschillen tussen de hofcontext in het Noorden en in het Zuiden in de eerste decennia van de 17de eeuw.

Bronnen legende:

- (1) ontleend aan de legende van een verloren grondplan (ARAB Fin 200/40-45)
 (2) ontleend ARAB KP 509
 (3) ontleend aan de inventaris van 1659, ARAB Ms. divers 821, fol. 135-144.

- (4) ontleend aan de inventaris van 1732, ARAB Hof 399 (reg.), fol. 172-176.

Chronologie:

- ////// Hardouin en Mathieu Bollin, 1598-1603
 :::: Mathieu Bollin, 1600-1603
 :::: Henri Meerte, 1604?
 |||| Wensel Cobergher, vanaf 1606
 ||| Wensel Cobergher en Jacques Franquart, 1623

- 1 **Nieuw ingangspaviljoen**, Cobergher 1606-1607
- 2 **Grote zaal van Filips de Goede**, 1451-1461 (gelijkvloers, 8 treden boven het niveau van de binnenplaats)
  - (1) la dite grande salle avecq ses cinq tours et montees servans doiz les caves enbas jusques enhault
  - (3) la galeria grande
  - (4) le grand salon
- 3 **Kapel van Karel V**, 1522-1538 en 1548-1553 (gelijkvloers, 14 treden boven het niveau van de binnenplaats)
  - (1) la chappelle avecq son entrée doiz ladite salle
- 4 **Sacristie**, 1554-1555
  - (1) la sacristie de ladite chappelle
- 5 **Dubbel oratorium** met wenteltrap, gelijktijdig met de kapel opgetrokken
  - (1) loratoire - la montee joindant ledit oratoire
- 6 **Grote trap en hal**
  - (1) la grande montée pour doiz la Court entrer au quartier des princes
- 7 Ruimte gelijktijdig met de kapel opgetrokken
  - (1) la place devant loratoire ?
  - (2) corridor
  - (3) pasillo ?

- 8** Deel van 10 ?
(1) un passage pour affranchir les pieces principales du Prince
(2) corridor
- 9 Portierskamer** (1599-1603)
(1) la chambrette des huissiers
(2) chambre des portiers
(3) ? aposento de los huxieres
(4) la chambre de la Toison d'Or (between "Chapelle Royale" [3] and "première antichambre, nommée des pages" [11])
- 10 Wachtzaal** overeenstemmend met de eerste audiëntiezaal van de hertogen van Brabant uit de 14de eeuw, herbruikt in 1431-1436, waarschijnlijk mits hernieuwing van de 1ste verdieping
(1) la salle des archiers
(2) chambre des archers
(4) la sale des archiers
- 11 Sallette voor eten in het openbaar** (1599-1603)
(1) la sallette du prince
(2) salette où leurs Al[tess]es mangent en publicq
(3) el aposento de gentilhombres donde esta el tocel
(4) [onderverdeeld] la première chambre d'entrée ou des pages - la deuxième, dite des officiers, où il avoit un daix
- 12 Eerste antichambre** (1599-1603)
(1) les deux antichambres
(2) chamb[re] des grandes
(3) el aposento de los grandes
(4) [onderverdeeld] la troisième chambre, autrefois des titres, en dernier lieu des généraux - quatrième, la chambre, autrefois des généraux, en dernier lieu de miroirs
- 13 Tweede antichambre** (1599-1603)
(1) les deux antichambres
(2) chambre des cavailleurs de la chambre
(3) el aposento de los caballeros
(4) cinquième, la chambre contigue [naast 4], autrefois nommée des gentilhommes
- 14 Audiëntiekamer** (deel van de woonvleugel uit 1431-1436)
(1) le Conseil d'Etat ?
(2) chambre ou son Al[tess]e donne audience
(3) el aposento de audiencia
(4) la chambre qu'on nommait autrefois d'audience des ambassadeurs, et de paysage du temps de Son Altesse Sérénissime
- 15 Privé-eetkamer en privé-kamer** (overeenstemmend met de hertogelijke kamer en *sallette* uit 1431-1436)
(1) [onderverdeeld] la chambre du prince - la chambre de restraicte
(2) chambre ou son al[tess]e se [renissi]me at aultrefois dormy
(3) el aposento donde come Su Alteza
(4) [onderverdeeld, zie de scheidingswand in ARAB KPms 1326] la chambre d'audience publique où mangeoit son Altesse Sérénissime - la chambre de retraite y contigue
- 16 Kabinet** (overeenstemmend met de *retraite* van 1431-1436)
(1) un petit cabinet ou comptoir
(2) cabinet ou sont les modelles
(4) ? chambre de retraite y contigue [naast 15]
- 17 Ruimte toegevoegd door Karel de Stoute** in 1468-1469 en gebruikt als *sallette* door Maria van Hongarije
(3) ? aposento del troucque
(4) ? chambre de parade où Son Altesse Sérénissime se couchoit [zie de symmetrische alkoven op ARA KPms 1326]
- 18 ? Garderobe of kabinet**
- 19 Isabella's nieuw oratorium**, Hardouin ca. 1600 en Cobergher 1609-?
20 Deel van 21 [zie onderverdeling op ARA KPms 1326].
(4) l'allée contre l'escalier venant par la retraite à laditte chambre de dépêche
- 21 Nieuw vertrek**, Hardouin ca. 1600 en Cobergher, voltooid 1604?
(4) sixième, la chambre, autrefois de la retraite
- 22** Gang [scheidingswand met 23 te zien op ARA KPms 1326]
(3) ? pasillo
- 23 Voormalige kamer van Maria van Hongarije**, 1533-1537
(3) el aposento del despacho
(4) chambre de dépêche, où se tenoient les filles de chambre de Son Altesse Sérénissime
- 24 Voormalig kabinet van Maria van Hongarije**, 1533-1537, uitgebreid voor 1609
(3) aposentillo junto al despacho de Su Alteza
(4) cabinet doré
- 25** Deel van Maria van Hongarijes appartement, 1533-1537
(4) chambre contigue [naast de grote galerij] nommée de musique
- 26 Grote galerij van Maria van Hongarije**, 1533-1537; erboven tweede galerij, Cobergher 1608
(1) la gallerie entre le palais et la feullie a pilliers embas et audessus fermee a fenestres croisees
(3) la galeria de los emperadores
(4) sale des empereurs
- 27 Raad van Financiën en appartement van veldheer Ambrogio Spinola**, ontworpen door Mathieu Bollin omstreeks 1600 en voltooid door Cobergher in 1604
- 28 Terras** op bogenportiek dienende als gang, Cobergher en Francart, 1623

Afkortingen:

ARAB	Brussel, Algemeen Rijksarchief
ARAB Aud	Brussel, Algemeen Rijksarchief, <i>Audiëntie</i>
ARAB Fin	Brussel, Algemeen Rijksarchief, <i>Raad van Financiën</i>
ARAB Hof	Brussel, Algemeen Rijksarchief, <i>Hofwerken</i>
ARAB KP	Brussel, Algemeen Rijksarchief. <i>Kaarten en plannen in handschrift</i>
ARAB KPms	Brussel, Algemeen Rijksarchief. <i>Kaarten en plannen, inventaris in handschrift</i>
ARAB RK	Brussel, Algemeen Rijksarchief, <i>Rekenkamer</i>
KBB	Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I
SAB	Stadsarchief Brussel

Noten

- J. Roegiers, B. van der Hertten (red.), *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I*, Leuven 1994, pp. 69-83.
- L. Duerloo, W. Thomas (red.), *Albrecht & Isabella 1598-1621. Catalogus*, Turnhout 1998, pp. 117-9 (cat. nr. 151). (Cat.) 1648. *Krieg und Frieden in Europa*, Münster 1998, pp. 34-35 (cat. nr. 28).
- C. de Wit, 'Het ontstaan van het Haagse Binnenhof', *Bulletin KNOB*, 6de ser., jg. 7, 1954, cc. 1-22. E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', *Holland*, jg. 10, 1978, pp. 313-28. Koen Ottenheim, "'van Bouw-lust soo beseten". Frederik Hendrik en de bouwkunst', in: M. Keblusek, J. Zijlmans (red.), *Vorstelijk Vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*, Zwolle en Den Haag, 1997, pp. 109-11.
- Onder het voormalige gebouw van de Lloyd's Bank aan de zuidwestzijde bevindt zich nog de overwelfde onderbouw van de kapel: bij recente opgravingen werden de fundamenten van de aanpalende grote zaal blootgelegd. Zie in het algemeen A. Smolar-Meynart, A. Vanrie (red.), *Het paleis te Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis*, Brussel 1991. X. Duquenne, *Le parc de Bruxelles*, Brussel 1993. A. Smolar-Meynart, A. Vanrie (red.), *Le quartier royal*, Brussel 1998.
- W. Paravicini, 'Die Residenzen der Herzöge von Burgund, 1363-1477', in: W. Paravicini, H. Patze (red.), *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa* (Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte, 36), Sigmaringen 1991, pp. 207-263. K. De Jonge, 'Hofordnungen als Quellen der Residenzforschung? Adlige und herzogliche Residenzen in den südlichen

- Niederlanden in der Burgunderzeit', in: W. Paravicini, H. Kruse (red.), *Höfe und Hofordnungen 1200-1600* (Residenzenforschung herausgegeben von der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 10), Sigmaringen 1999, pp. 175-220.
- 5 Zie bijvoorbeeld Jean de Vandenesse, *Sommaire des voyages faitz par Charles, cinquième de ce nom ... depuis l'an mil cinq sens et quatorze jusques le XXVe de may de l'an mil cinq cens cinquante-ung inclusivement...*, uitg. L.-P. Gachard, *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, Brussel 1874 (Commission royale d'histoire), II.
- 6 Leeds, Royal Armouries Museum, inv. nr. Acq. No. I.50. Duerloo, Thomas, o.c. [n. 1] p. 109, cat. 137.
- 7 Madrid, Prado, inv. nr. 1451. Duerloo, Thomas, o.c. [n. 1] pp. 149-50, cat. 204. Andere voorbeelden: Smolar-Meynart, Vanrie, o.c. [n. 4], passim.
- 8 Madrid, Prado, inv. nr. 1683-1684. Duerloo, Thomas, o.c. [n. 1] p. 149, cat. 202-3.
- 9 K. De Jonge, 'Building Policy and Urbanisation during the Reign of the Archdukes: the Court and its Architects. Court Residences and Court Architects', in: L. Duerloo, W. Thomas (red.), *Albrecht & Isabella 1598-1621. Essays*, Turnhout 1998, pp. 191-198.
- 10 Francesco Paciotti vermeldt in een brief verzonden vanuit Gent op 4 augustus 1559 dat *Il Vescovo di Aras* (Antoine Perrenot de Granvelle) *resta esecutore d'il palazzo di Bruselle; il disegno d'il quale hà piaciuto a sua M^{te} e di cui è nato il volere menare in Spagna...* A. Ronchini, 'Francesco Paciotti', *Atti e Memorie delle R. Deputazioni di Storia Patria per le provincie modenesi e parmensi*, 3, 1865, pp. 305-306. B. Adorni, *L'architettura Farnesiana a Piacenza*, Parma 1982, pp. 256-257. In oktober 1561 vraagt Filips II aan de hertog van Savoie, die Paciotti sinds 1559 als militair ingenieur in dienst had, hem naar Spanje te sturen; hij moest tevens zijn ontwerpen voor het Brusselse paleis meebrengen. G. Kubler, 'Francesco Paciotti, architect', in: *Essays in the Memory of Karl Lehmann*, New York 1964, p. 179. Over Paciotti's citadel te Antwerpen, zie C. van den Heuvel, 'Papierse Bolwerken'. *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991, pp. 33-4, 155-6. Id., 'Italiaanse ontwerpen van Campi', *Nederland-Italië. Relaties in de beeldende kunst van de Nederlanden en Italië/Artistic relations between the Low Countries and Italy 1400-1750. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 44, 1993, pp. 165-184. Over de rol van Francesco Paciotti op de werf van het Escorial, zie G. Kubler, *Building the Escorial*, Princeton 1982, pp. 47-51.
- 11 Een gedeeltelijke duiding kan gevonden worden in K. De Jonge, 'Der herzogliche und kaiserliche Palast zu Brüssel und die Entwicklung des höfischen Zeremoniells im 16. und 17. Jahrhundert', *Jahrbuch des Zentralinstituts für Kunstgeschichte*, 5-6, 1989-1990, pp. 253-282 (vooral pp. 272-275). K. De Jonge, 'De Europese context', in: A. Smolar-Meynart, A. Vanrie (red.), *Het paleis te Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis*, Brussel 1991, pp. 161-171 (vooral pp. 168-170).
- 12 De Jonge, o.c. [n. 4].
- 13 K. De Jonge, 'Het paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw. De verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst', *Belgisch Tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis*, 60, 1991, pp. 5-38.
- 14 De Jonge, o.c. [n. 4] pp. 181-183.
- 15 R. Meischke, F. van Tyghem, 'Huizen en hoven, gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II', in: H. Janse (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's Gravenhage 1987, pp. 146-53.
- 16 K. De Jonge, 'Le palais de Charles-Quint à Bruxelles. Ses dispositions intérieures aux XVe et XVIe siècles et le cérémonial de Bourgogne', in: J. Guillaume (red.), *Architecture et vie sociale. L'organisation des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance. Actes du colloque tenu à Tours du 6 au 10 juin 1988*, Parijs 1994, pp. 107-125.
- 17 Ibid.
- 18 De Jonge, o.c. [n. 4] pp. 217-8. Smolar-Meynart, Vanrie, o.c. [n. 3].
- 19 Getuigenis van Jean Sigoney, 1545 (zie noot 31). "Rapport de M. Gachard sur ses recherches en Espagne", *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 1ste ser. 9, 1844, p. 249. L.P. Gachard, *Les Bibliothèques de Madrid et de l'Escorial. Notes et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique*, Brussel 1875 (Commission royale d'histoire), p. 60. C. Hofmann, *Das Spanische Hofzeremoniell von 1500-1700* (Erlanger Historische Studien, 8), Frankfurt a.M. 1985, pp. 58-59. J. Paviot, 'Ordonnances de l'hôtel et cérémonial de cour aux XVe et XVIe siècles, d'après l'exemple bourguignon', in: W. Paravicini, H. Kruse (red.), *Höfe und Hofordnungen 1200-1600* (Residenzenforschung herausgegeben von der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 10), Sigmaringen 1999, p. 174. Sanderus, naar Mameranus, onderstreept dat Karel V een grotere en prachtigere hofstaat voerde dan zijn voorganger. Antonius Sanderus, *Status Aulicus, seu brevis designation illustrum quarundam et magis eminentium personarum, quæ in honoratibus aula Belgicæ ministeriis fuere sub serenissimis e burgundica e austriaca familia principibus (...)*, Brussel 1660, en daarin zijn *De (...) Catholici Reges in Belgio Conciliis dissertatuncula* 1659, p. 14: (...) *qua(n)t) enim major illius Principis excellentia, tantò etiam major in ejus Aula splendor, tantò præstantior quoque palatinus apparatus (...)*. De weergegeven hofstaat zou uit 1546-1547 dateren, uitgegeven door Nicolas Mameranus Lucemburgius, Keulen 1550. Geraadpleegde exemplaren ingebonden met Antonius Sanderus, *Presbyteri Chorographia sacra Brabantia (...)*, Brussel 1659-1669, KBB VH 27225² C RP en SAB I1.182.
- 20 "Item, wij willen dat de toegang tot ons appartement geregeld wordt, zowel voor de pensionarissen, kamerheren, huismeesters en jonkheren, te weten: indien onze slaapkamer voorafgegaan wordt door één kamer, zullen de portiers die de deur bewaken [van onze slaapkamer] zich daar ophouden, en kunnen alle pensionarissen, kamerheren, huismeesters en jonkheren deze kamer betreden; indien onze slaapkamer voorafgegaan wordt door twee kamers, zal de eerste toegankelijk zijn voor de pensionarissen, kamerheren en huismeesters. Item, wanneer wij zijn opgestaan, zullen de kamerdienaren onze slaapkamer openen, de deur ervan bewaken en de vermelde pensionarissen, kamerheren en huismeesters binnenlaten, maar niemand anders zonder dat wij dit toelaten; niemand zal ons retrait kunnen betreden of ons daar bedienen zonder onze uitdrukkelijke toelating, op straffe van ontslag". *Etat de l'hôtel de Philippe-le-Bel, duc de Bourgogne, en l'an 1496, à Bruxelles*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet. Transcriptie van baron de Reiffenberg, 'Suite de la notice des manuscrits conservés, soit dans des dépôts publics, soit dans des bibliothèques particulières (...)', *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 1e ser., 9, 1845-1846, pp. 716-7. De bewuste tekst wordt letterlijk herhaald in de *Ordonnance et état de l'hôtel de l'archiduc Philippe le Beau, fait à Gand le 1er février 1499* (1500 n.st.), ARAB Aud 22/5, fol. 130, en in de *Ordonnance de Charles, prince d'Espagne, archiduc d'Autriche, duc de Bourgogne, etc., pour le gouvernement de sa maison, Bruxelles, 25 octobre 1515*, ARAB Aud 23/2, fol. 14 (gepubliceerd door Gachard, o.c. [n. 5] p. 497). Zie ook Paviot, o.c. [n. 19] pp. 176-174.
- 21 O. Cartellieri, *La Cour des ducs de Bourgogne*, Parijs 1946, pp. 71-99. R. Dominguez Casas, *Arte y etiqueta de los reyes católicos. Artistas, residencias, jardines y bosques*, Madrid 1993, pp. 557-653. Zie ook hieronder.
- 22 Hofmann, o.c. [n. 19] pp. 45-50. C. Hofmann-Randall, 'Die Herkunft und Tradierung des Burgundischen Hofzeremoniells', in: J.J. Berns, T. Rahn (red.), *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Frühe Neuzeit, Studien und Dokumente zur

- deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 25), Tübingen 1995, pp. 150-156.
- 23 W. Paravicini, 'The Court of the Dukes of Burgundy: A Model for Europe?' in: R.G. Asch, A.M. Birke (red.), *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650* (Studies of the German Historical Institute London), Oxford 1991, pp. 69-102.
- 24 L. Pfandl, *Filips II. Zijn leven en zijn tijd*, Antwerpen 1944, pp. 114-7, 140-67. P. Chaunu, *L'Espagne de Charles Quint. Première partie*, Paris 1973, pp. 47 e.v. Hofmann, o.c. [n. 19] pp. 29-43. Paravicini, o.c. [n. 22] pp. 100-102. M.J. Rodríguez-Salgado, 'The Court of Philip II of Spain', in: R.G. Asch, A.M. Birke (red.), *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650* (Studies of the German Historical Institute London), Oxford 1991, pp. 205-244. L. Pfandl, 'Philipp II und die Einführung des Burgundischen Hofzeremoniells in Spanien', *Historisches Jahrbuch (Köln)*, 58, 1938, pp. 1-38, geciteerd door F. Bouza Álvarez, 'La majestad de Felipe II. Construcción del mito real', in: J. Martínez Millán (red.), *La corte de Felipe II*, Madrid 1994, pp. 52-54. F. Checa Cremades, *Felipe II. Mecenas de las artes*, Madrid 1994, pp. 71-72. Nog in 1565 smeken de Spaanse edelen en de Cortes (Staten) Filips II de hofhouding van de Infante don Carlos niet op Bourgondische, maar op Spaanse leest te schoeien, omdat dit minder kostelijk is. V. Gérard, 'La decoración del Alcázar de Madrid y el ceremonial en tiempos de Felipe II', in: *Felipe II y el arte de su tiempo* (Colección Debates sobre arte), Madrid 1998, p. 336. De invoering van het Bourgondische hofceremonieel in Spanje in 1548 is een vast thema in de rapporten van de Venetiaanse ambassadeurs aan het hof van Madrid. E. Albèri (red.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato, Ser. I, Relazioni degli state europe, tranne l'Italia*, Firenze 1839-1863: 1551, *Relazione di Marino Cavalli* (II, pp. 205-8); 1557, *Relazione di Federico Badoero* (III, pp. 238-9); 1563, *Relazione di Paolo Tiepolo* (V, p. 71). Zie ook L.-P. Gachard, *Relations des ambassadeurs vénitiens sur Charles-Quint et Philippe II*, Brussel 1856. Over de hofhouding van Ferdinand van Aragón en Isabella van Castilië, zie Dominguez Casas, o.c. [n. 21] pp. 201-51. Over de vrijwel gelijktijdige invoering van dit ceremonieel aan het hof van Ferdinand I, zie F. Polleroß, 'Tradition and Recreation. Die Residenzen der österreichischen Habsburger in der frühen Neuzeit (1490-1780)', *Majestas*, 6, 1998, p. 97. Tegengestelde mening bij Hoffman, o.c. [n. 22], p. 156.
- 25 Hofmann, o.c. [n. 19] pp. 15-24, 72-3. C. von der Osten-Sacken, *El Escorial. Estudio iconológico* (Libros de arquitectura y arte), Bilbao 1984, p. 114.
- 26 Door het wegvallen van deze functie was de scheiding tussen de eigenlijke hofhouding (*Hôtel*) en het staatsbestuur (*Conseils*) nu compleet, een evolutie die reeds vroeger was ingezet. Hofmann, o.c. [n. 19] pp. 34, 57-73. Ook de Venetiaanse ambassadeur Bernardo Navagero weet deze wijziging duidelijk toe te lichten in zijn rapport van juli 1546: voortaan neemt de *gran someliere* de taken van de *gran ciamberrano* over en heeft de *maggiordomo maggiore* – don Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva – de belangrijkste rol aan het hof. Albèri, o.c. [n. 24] I, pp. 294-6.
- 27 V. Gérard, *De castillo a palacio. El Alcázar de Madrid en el siglo XVI*, Bilbao 1984, pp. 15-31, 52-5. J.M. Barbeito, *El Alcázar de Madrid*, Madrid 1992, pp. 1-24. Dominguez Casas, o.c. [n. 21] pp. 320-6.
- 28 Hofmann, o.c. [n. 19] pp. 31, 35, 40. Dominguez Casas, o.c. [n. 21], pp. 223-33.
- 29 J.-M. Pérouse de Montclos, *L'architecture à la française, XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles*, Paris 1982, pp. 17-9.
- 30 Dominguez Casas, o.c. [n. 21] pp. 560-2, 630 n. 93 citeert terzake ARAB Aud 33, fol. 6. Tot de zaal of eerste ruimte van de sequens worden geen dienaren of pages of *autres personnes de basse qualité* toegelaten door de portiers (*huissiers*) en garde (*archiers et hallesbardiers*): dezen moeten zich elders ophouden, bijvoorbeeld in de grote zaal (*Grande Salle*) of de zaal der wachters (*Salle des Hallebardiers*). Tot de *Antichambre* worden religieuze hoogwaardigheidsbekleders als abten en protonotariissen toegelaten, alsook *gentilz hommes de bonne et grande qualité, bien sorniez*, militaire bevelhebbers uit de provincies, de heren van de Rekenkamer, magistraten uit belangrijke steden, afgevaardigden van staten, landen of steden, de secretarissen van de Privé-Raad en de griffiers van Financiën. Tot de parementskamer worden toegelaten: aartsbisschoppen en bisschoppen, ridders van het Gulden Vlies, titelvoerende edelen als hertogen en prinsen, provinciegouverneurs, raadsheren van State, Privé-Raad en Financiën, de Veedor General, Contador en Pagador General, militaire hoogwaardigheidsbekleders, staatssecretarissen, ambassadeurs van andere heersers, kanseliers, kamerheren van de keizer, de aartshertogen van Oostenrijk en de hertog van Beieren "die de gouden sleutel dragen", de Postmeester, de officieren van het Gulden Vlies, en niemand anders tenzij bij uitzonderlijke gunst van Zijne Majesteit.
- 31 A. Rodríguez Villa, *Etiquetas de la Casa de Austria*, Madrid 1913, p. 11 gebruikte een handschrift uit het archief van de Markies van Alcañices, gedateerd 1651. Deze versie van het ceremonieel werd gezien de passage op het einde van dit handschrift goedgekeurd werd op 22 mei 1647. J.E. Varey, 'La mayordomía mayor y los festejos palaciegos del siglo XVII', *Anales del instituto de estudios madrileños*, 4, 1969, p. 145.
- 32 Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] p. 11. De titel van het handschrift uit 1651 suggereert duidelijk dat dit ceremonieel volledig zou overeenstemmen met de versie uit 1545: *Relación de la orden de servir que se tenía en la casa del Emperador D. Carlos, nuestro señor, el año de 1545, y la misma se guarda ahora en la de S.M. Etiquetas generales*. Geraadpleegde versie van de originele ordonnantie uit 1545: ARAB Aud 23/5, fol. 79r-116v, opgesteld door Jean Sigoney. Andere versies in Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, hs. 16436 en Madrid, Biblioteca Nacional, ms. E35, 57, fol. 48-96. Hverteld door A. De Ridder, 'Les règlements de la cour de Charles-Quint', *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1893, 1894, 1895, 1896. Id., *La Cour de Charles-Quint*, Brugge 1889. Hofmann, o.c. [n. 19] pp. 58-73. Paviot, o.c. [n. 19] pp. 170-171. Zie eveneens Sanderus, o.c. [n. 19] pp. 17-23 (hofstaat uit 1546-1547); deze wordt hernomen door Ch. Butkens, *Supplément aux Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, Brussel 1726, p. 101 e.v. (KBB VH 27.257 C LP).
- 33 Bijvoorbeeld de ontvangst van een vreemde heerser, of de ontvangst van een pauselijke legaat. Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] pp. 119-33.
- 34 Albèri, o.c. [n. 24] II, pp. 205-8: *La corte dell'imperatore è ordinata all'usanza della corte di Borgogna; il medesimo quella del figliolo, la quale è dal tutto simile e di numero quasi uguale a quella del padre: (...)*.
- 35 Albèri, o.c. [n. 24] III, pp. 238-9: *E questa corte instituita non secondo l'uso dei re di Spagna, ma secondo la casa di Borgogna (...)*.
- 36 Albèri, o.c. [n. 24] V, p. 71: *Della casa del re non mi fa bisogno dir molte cose, poichè più volte è stata descritta in questo consiglio quella dell'imperatore suo padre, a similitudine della quale questa è composta, parte secondo l'uso dei duchi di Borgogna, e parte secondo l'uso dei re di Spagna (...)*. Het hybride karakter van Filips' II hofgebruiken wordt onderstreept door Gérard, o.c. [n. 24] pp. 336-7.
- 37 Rome, Archivio Vaticano, *Nunziature di Fiandra*, 11 D 3401, fol. 611: brief van Ottavio Mirto, pauselijk nuntius, bisschop van Tricarico, Brussel, 18 september 1599: *Per simile dichiarazione cessa in gran parte il mormorio ch'haveva cominciato a lor dare la riforma della cappella et del palazzo nell'universale malamente intesa, così per essere quella della cappella più stretta di prima, essendose tolti li coscini che se preparavano al nuntio, a li grandi et signori del Tosone per ingenocchiarse, come per vederse l'altra del palazzo fuor' dell'aspettation comune, persuadendose ognuno di poter vivere con l'arciduca secondo il solito con li duchi di Brabanza*. L.-P. Gachard, *Les*

- archives du Vatican*, Brussel 1874, p. 102 n. 1. De regels i.v.m. de hofkapel werden gepubliceerd door Jules Chifflet, *Aula Sacra principum Belgii*, Antwerpen, Ex Officina Plantiniana, 1650.
- 38 Zie o.a. ARAB Aud 23/10, fol. 175-82: *Relacion de los Criados de su Al S^{co} et Archiduque Alberto*. D. Lanoye, "Structure and Composition of the Household of the Archdukes", in: L. Duerloo, W. Thomas (red.), *Albrecht & Isabella 1598-1621. Essays*, Turnhout 1998, pp. 107-19.
- 39 Gérard, o.c. [n. 27] pp. 81-106. Barbeito, o.c. [n. 27] p. 43.
- 40 Het handschrift van Lhermite bevindt zich in Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I. C. Ruelens (red.), *Le Passetemps de Jean Lhermite I.* (Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen, 17), Antwerpen/Gent's Gravenhage 1890. E. Ouverleaux, J. Petit (red.), *Le Passetemps de Jean Lhermite II.*, Antwerpen/Gent's Gravenhage 1896. De passage over het Escorial bevindt zich in II, pp. 68-70.
- 41 Enkele werden reeds door P. Saintenoy, *Lex arts et les artistes à la Cour de Bruxelles* (Mémoires in-4° de l'Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts), Brussel 1932, 1934 en 1935 gepubliceerd. Deze plannen werden in de 19de eeuw uit het bijhorende dossier ARAB Hof 17 gehaald, wat ze moeilijk te situeren maakt. ARAB KPms 1324 geeft het geheel van residentie weer; de westelijke zone van de woonvleugel, in het bijzonder de ruimte die langs de Warandezijde aansluit bij de kapel van Karel V, is echter niet correct weergegeven en wordt nu deels door een tweede trappenhuis ingenomen. ARAB KPms 1326 geeft, heel wat nauwkeuriger, de eerste verdieping van de woonvleugel weer met de verschillende (houten) tussenwanden die begin 18de eeuw sommige ruimten onderverdeelde. ARAB KPms 1325 hoort bij het voorgaande plan en geeft het gelijkvloers van de woonvleugel weer. De Jonge, o.c. [n. 11] 1989-90. De Jonge, o.c. [n. 13].
- 42 De Jonge, o.c. [n. 13].
- 43 De bedoelde doorsnede werd op 25 april 1998 te Brussel verkocht samen met een tekening van de westelijke buitengevel van het paleis langs de 'Ingelantstraete' (*The Romantic Agony, Brussels, Books & Prints*, cat. nr. 139, gewassen pentekening 34 x 52,5 cm en gewassen pentekening 38 x 60,5 cm) en bevinden zich nu blijkbaar in het Museum Broodhuis, Brussel. Zij hoorden qua techniek en tekenstijl bij de reconstructietekening van de Warandegevel in het SAB *Fonds Iconographique P 478*. Beide tekeningen kunnen in verband gebracht worden met de ontwerpen voor wederopbouw uit de tijd van architect P.-A. Anneessens (1741 ?). Saintenoy, o.c. [n. 40] 1935, pp. 156-9.
- 44 De iconografie van de Warandegevel (17de-18de eeuw) is zeer rijk en werd uitvoerig gepubliceerd in Smolar-Meynart, Vanrie, o.c. [n. 3]. J. Van de Velde, *Curia Brabantia in celebri et populosa urbe Bruxellensis*, gepubliceerd in J. Blaeu, *Novum ac magnum Theatrum urbium Belgicae federate*, Amsterdam 1649. Lucas Vorstermans jr., *Palatium Bruxellense Ducis Brabantiae*, gepubliceerd door Antonius Sanderus, *Chorographia Sacra Brabantiae*, Brussel, Philippus Vleugartius, 1659.
- 45 De Jonge, o.c. [n. 9]. Gebruikte bronnen: hoofdzakelijk de briefwisseling i.v.m. Hardouin, ARAB Aud 197, fol. 108v-121v, deels geciteerd door Saintenoy, o.c. [n. 40] 1935, pp. 13-6 en A. De Maeyer, *Albrecht en Isabella en de schilderkunst. Bijdrage tot de geschiedenis van de XVIIe-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Schone Kunsten, 9), Brussel 1955, p. 200; de globale rekeningen van het hofdomein ARAB RK 27504-27513 (periode 1600-1635).
- 46 De Jonge, o.c. [n. 13]. De Jonge, o.c. [n. 16]. De Jonge, o.c. [n. 4].
- 47 Zwarte inkt op papier, 47,5 x 29,5 cm. ARAB KP 509. Saintenoy, o.c. [n. 41] 1935, p. 23. De Jonge, o.c. [n. 11] 1989-90, pp. 273-4. De Jonge, o.c. [n. 13] p. 10. Duerloo, Thomas, o.c. [n. 1] p. 153, cat. 206.
- 48 De Maeyer, o.c. [n. 45] doc. 271, pp. 436-48 (inventaris 1659, ARAB Ms. Divers 821, fol. 135-44) en doc. 280, pp. 464-70 (inventaris 1732, ARAB Hof 399).
- 49 ARAB Fin 200/40-45, geciteerd door Saintenoy, o.c. [n. 41] 1935, pp. 20-2.
- 50 ARAB RK 50563.
- 51 ARAB Fin 200/40-45, nr. 2.
- 52 ARAB KP 509. Of dit werkelijk overeenstemt met de *chambrette des huissiers* (ARAB Fin 200/40-45, nr. A 11) en het *apostento de los huxieres* (inventaris 1659, zie noot 48) is niet helemaal zeker. De hofstaat van 1647-1651 (zie noot 32) maakt immers een verschil tussen *porteros*, die de deuren van de meest publieke ruimten van de suite (*sala en saleta*) openen, en de *ujieres* die voor de deuren van de *ante-cámara* de wacht houden. Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] p. 135 (eerste ontvangst van een kardinaal). Hoffman, o.c. [n. 19] p. 87. Voortgaande op de oudere ordonnanties (zie n. 20) bewaken de *huissiers* de deuren van de privé-kamer.
- 53 ARAB Fin 200/40-45, nr. A 9. ARAB RK 27505, 1603-1604, fol. 88r: *archiers saele*.
- 54 Rapport van de Venetiaanse ambassadeur Paolo Tiepolo, 1563: *Tien, oltre questi, per guardia della sua persona cento arcieri a cavallo e cento alabardieri tedeschi, e altri cento spagnuoli*. Albèri, o.c. [n. 24] V, p. 71. Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] pp. 53-63. De 'Vlaamse' of Bourgondische wacht is de echte lijfwacht van de koning. In de 15de eeuw omvatte de Bourgondische wacht slechts 62 personen. Karel V voegde er uit hoofde van zijn keizerstiel de Duitse wacht aan toe: de Spaanse wacht of *guarda de Castilla* is een erfenis van de Castiliaanse hofstaat. Hoffman, o.c. [n. 19] pp. 51, 55, 62, 89. Dominguez Casas, o.c. [n. 21] pp. 204-6. Polleroß, o.c. [n. 24] p. 97. Zie ook Jean Lhermites ervaringen als *Archer*, o.c. [n. 40] I, p. 86 e.v. L.P. Gachard, 'Relations inédites de voyages en Belgique', *Revue de Bruxelles*, mei 1839, p. 37, geciteerd door Smolar-Meynart, Vanrie, o.c. [n. 11] p. 103.
- 55 ARAB KP 509.
- 56 De inventaris van 1659 vermeldt *el apostento de gentilhombres donde esta el tocet* (zie noot 48). Te Binche wordt de *sallette* die voor het *diner en publicq* van de keizer dient met een verhoeg in baldakijn uitgerust (1549); zie J.C. Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje del (...) principe don Phelippe, Hijo d'el Emperador Don Carlos Quinto Maximo, desde España à sus tierras de la baxa Alemana; con la descripción de todos los Estados de Brabante y Flandes*, Antwerpen 1552, heruitg. J. Petit, Brussel 1873-1884 (Société des Bibliophiles de Belgique), II, p. 88; H. Cabanillas, *Relacion muy verdadera de las grandes fiestas que la Serenissima Reyna doña Maria ha hecho al Principe nuestro señor en Flandes (...)*, Medina del Campo 1549, heruitg. C. Pérez Pastor, *La Imprenda en Medina del Campo*, Madrid 1895, p. 57; J. de Vandenesse, o.c. [n. 5] p. 53 e.v.; V. Álvarez, *Relación del camino y buen viaje que hizo el Principe de España D. Phelipe (...)*, heruitg. M.-Th. Dovillé, Brussel 1964, p. 91. De Jonge, o.c. [n. 16]. Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] p. 13. De ordonnantie van 1548 (zie noot 30) laat geen verdere twijfel erover bestaan: de *Anti-chambre* waar *Son Alteze menge de publicq* is inderdaad uitgerust met een *dossierel* of baldakijn.
- 57 Hoffman, o.c. [n. 19] pp. 68-71, 157 benadrukt de grote continuïteit dienaangaande tussen het hofceremonieel van Karel de Stoute, beschreven door Olivier de la Marche in 1474, dat van Karel V, beschreven door Jean Sigoney in 1545, en de *Etiquetas Generales* van 1647-1651. Rodríguez Villa, o.c. [n. 30] pp. 13-9.
- 58 Filips II richt een eetzaal, *la sala donde almuerça* in, die door een galerij verbonden wordt met de nieuwe hoektoren in het zuidoosten, de Torre Dorada II. Gérard, o.c. [n. 24] p. 336. Deze eetkamer bevindt zich naast het *retrete*, d.w.z. achter de *alcobilla* en de antichambres. Barbeito, o.c. [n. 27] p. 43. Gérard, o.c. [n. 27] pp. 82, 86-9. In feite bevindt zij zich dus in de privé-zone, wat verschillend is van de oude gebruiken in de Brusselse residentie. Haar bijzondere positie wordt bevestigd door de beschrijving van de ontvangst van een nieuwe kardinaal: zij komt in rangorde van publiek naar privé duidelijk ná de beide antichambres en voor de kamer van de koning. Hoffman, o.c. [n. 19] p. 137. Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] p. 135.
- 59 ARAB KP 509.
- 60 Rapport van een anonieme hoveling in het gevolg van ambassadeur

- Tiepolo, 8 december 1572: *Era S.M. venuta nella camera de' grandi, che suol essere d'ordinario sua anticamera, ed, appoggiato ad un tavolino fuor del baldachino, stava aspettando gl'ambasciatori, come suol fare in tempo di solennità*. Geciteerd door Gachard, o.c. [n. 24] pp. 170-1, n. 2. In de oude, beperkte suite van het 16de-eeuwse Coudenbergpaleis placht Filips II dergelijk hoog bezoek in de *sallette* op te wachten: J. de Vandenesse, *Journal des voyages de Philippe II, de 1554 à 1569*, in L.-P. Gachard, C. Piot (red.), *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, IV, Brussel 1882, p. 28 (1557) en p. 66 (1559).
- 61 Gérard, o.c. [n. 24] p. 336.
- 62 ARAB KP 509. Inventaris van 1659 (zie noot 48). Inventaris van 1732 (zie noot 48). De oude raadskamer wordt vermeld in ARAB Aud 197, fol. 111r en nog in ARAB Fin 200/40-45, nr. A 13.
- 63 *Consejo de los Viernes* of vrijdagsraad. Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] pp. 111-2. Hoffman, o.c. [n. 19] p. 129.
- 64 Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] p. 89. Hoffman, o.c. [n. 19] pp. 93-4.
- 65 Zie noot 39. Reconstructies van het koninklijke appartement in het Escorial in von der Osten-Sacken, o.c. [n. 25] pp. 115-7. A. Bustamante García, *La octava maravilla del mundo. Estudio histórico sobre el Escorial de Felipe II*, Madrid 1994, pp. 672-6.
- 66 De Jonge, o.c. [n. 13].
- 67 ARAB Fin 200/40, A nrs. 12 en 16: *la chambre du prince, la chambre de retraite* contrasteert ogenschijnlijk met de inventaris van 1732 (zie noot 47): *la chambre d'audience publique où mangeoit son Altesse Sérénissime, la chambre de retraite y contigue*. De band wordt gelegd door de bouwrekeningen van 1620. ARAB RK 50563, fol. 24v: *Item inde camer daer Sijnen Hoocheit sijn refecties houdt enne in sijn slaepcamer gestopt iij viercante stucken fransch glas tot vijf s. Istuck es xxviii s. Item beneden inde groote camer naest daudiencien camer nae de cappelle te gaen, gestopt iij viercante stucken (...)* Ende opde *retraite* gestopt ix viercante stucken (...).
- 68 Zie ook noot 58.
- 69 ARAB KP 509. De Jonge, o.c. [n. 13].
- 70 De Jonge, o.c. [n. 16] pp. 111-6.
- 71 ARAB KPms 1326. In zijn *Descrittione particolare (...)*, Bologna 1566, vermeldt Francesco de' Marchi *quattro gran camere, & una sala* voor deze zone.
- 72 Inventarissen van 1659 en 1732. Zie noot 48. In de hofstaat van 1647-1651 wordt deze ruimte met de formule *la pieza llamada del Bureo o despacho* aangeduid (Rodríguez Villa, o.c. [n. 31] p. 19), wat erop wijst dat hier de hofadministratie haar hoofdkwartier had. De *mayordomo mayor*, hoofd van de hofhouding, onderzoekt elke maandag de boekhouding, en elke vrijdag alles wat met leiding en rechtspraak aan het hof te maken heeft – *celebrar Bureo* – in een openbare zitting in zijn kamer. Ibid. pp. 31-2. De term *Bureo* is afgeleid van *Bureau*, de ruimte waar de boeken van de hofhouding werden bewaard. Dominguez Casas, o.c. [n. 21] p. 563-4.
- 73 Inventarissen van 1659 en 1732. Zie noot 47. De Jonge, o.c. [n. 17] p. 111. Het *despacho* is een grotere ruimte dan het bewuste *cabinet*: ze worden respectievelijk als *aposeno* en als *aposenillo* gekenmerkt. Dit sluit een relatie uit zoals in het koninklijke appartement in het Escorial, waar een grotere kamer (*aposeno*) met bedalkoof ook twee kleinere zijruimten bezit, waarvan één het *despacho* is. Ruimte [17] (zie noot 73 en 74) heeft een dergelijke alkoof, maar stemt dus waarschijnlijk niet met het *despacho* en *cabinet* overeen.
- 74 Inventaris van 1732. Zie noot 48.
- 75 Puget de la Serre beschrijft het appartement waar koningin Maria de' Medici in 1631 wordt ondergebracht als volgt: *La Reine est conduite dans le quartier de feu l'archiduc. Il y a là quatre chambres de plein pied précédant celle de la reine (...). Le lit où sa Majesté doit coucher est dressé dans une "alcueva" dont l'étoffe de toile d'or frisée se faisait admirer de loin avec étonnement. Le Grand Cabinet où se tient la Cour est tapissé de tableaux si rares qu'ils servent d'école aux plus grands maîtres de l'art. Tout ce logement était percé du côté du Nord afin qu'il soit à l'ombre tout le long de la journée et les balcons donnaient sur le parc*. De kamer met alkoof sluit dus aan bij de staatsiezen (inclusief een zgn. Grand Cabinet) die tot de suite van de aarts Hertog op de eerste verdieping behoorden en bevindt zich aan de Warandezijde. De 'balkons' wijzen wel eerder op de tweede verdieping (afb. 11).
- 76 Inventaris van 1659. Zie noot 48. In het Escorial is de grote zaal op de eerste verdieping van het koninklijk kwartier bij de Patio de los Mascarones versierd met zes grote doeken die de slag bij Lepanto voorstellen. Bustamante García, o.c. [n. 65] pp. 675-6.
- 77 "Zoals in een klooster". H. Michelant, *Voyage de Pierre Bergeron ès Ardennes, Liege et Pays-Bas en 1619*, Luik 1875, geciteerd door A. Henne, A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, Brussel 1845, heruitg. 1975, III, p. 387.
- 78 De Jonge, o.c. [n. 13]. Noch in het Escorial, noch in het Alcázar te Madrid beschikte de koningin trouwens over een eigen verdieping of over een even uitgebreid appartement als dat van de koning, dit in tegenstelling tot de situatie in Brussel, Brugge, en Rijsel (15de eeuw).
- 79 Rome, Archivio Vaticano, *Nunziature di Fiandra*, 11 D 3401, fol. 461: brief van Ottavio Mirto, pauselijk nuntius, bisschop van Tricarico, Brussel, 26 september 1598: *Aquella vauu' in Spagna per ritornar con la serenissima infanta è stato dat' ordine che non debbinao parlar più con huomini senza licenza della lor prefetta: ch'è stato ricevuto con molto disgusto com' ordine contrario alla libertà della patria (...)*. Gachard, o.c. [n. 36], p. 97 n. 1. Voor de vrouwelijke hofhouding, zie Hoffman, o.c. [n. 19] pp. 159-85.
- 80 ARAB RK 50563, 1ste rekening, januari-maart 1620, fol. 20r, 21r, 24v, 26r, 28r. Zie ook ARAB Hof 22, 1603/1, fol. 198r, 222r, 1603/2, fol. 198r, 201r.
- 81 ARAB Hof 22, 2e bundel, fol. 14v.
- 82 ARAB RK 27507, 1609-1610, fol. 176v, 1610-1611, fol. 22r.
- 83 Madrid, Museo del Prado, inv. nr. 1859 en 1451, respectievelijk toegeschreven aan Sebastiaan Vrancx en Jan Brueghel de Jonge. Parijs, Fondation Custodia, Coll. F. Lugt, inv. nr. 6743, tekening toegeschreven aan Jan Wildens. ARAB RK 27506, 1608-1609, fol. 118v, 221r-v, 27507, 1609-1610, fol. 127r, 129r.
- 84 ARAB RK 27504, 1602-1603, fol. 144v. ARAB Hof 22, 1603, fol. 222r.
- 85 ARAB RK 50563, 1ste rekening, januari-maart 1620, fol. 14v, 15r.
- 86 Enkel vermeld in 1609. ARAB RK 27506, 1608-1609, fol. 212r. Deze alkoof werd rijkelijk versierd met twee gesculpteerde vensters en een schouw in zwarte marmer, geleverd door Charles Misson. Zie noot 29.
- 87 ARAB RK 27506, 1608-1609, fol. 158r, 159r-v.
- 88 ARAB RK 27512, 1622-1623, fol. 20v.
- 89 M. Thöfner, "Domina & Princeps proprietaria. The Ideal of Sovereignty in the Joyous Entries of the Archduke Albert and the Infanta Isabella", in: L. Duerloo, W. Thomas (red.), *Albrecht & Isabella 1598-1621. Essays*, Turnhout 1998, p. 55. Id., "Marrying the City. Mothering the Country: Gender and Visual Conventions in Johannes Bochius's account of the Joyous Entry of the Archduke Albert and the Infanta Isabella in to Antwerp", *Oxford Art Journal*, 22, 1999, 1, pp. 19-22.
- 90 Brief van Ottavio Mirto, pauselijk nuntius, bisschop van Tricarico, Brussel, 18 september 1599: *Queste riforme sono qui stimate per eccesso, poichè S.A., non essendo re, voglia governata la sua corte et servita a simiglianze di quella del re di Spagna*. Zie noot 37.
- 91 De Maeyer, o.c. [n. 45] p. 22. Th. DaCosta Kaufmann, "Archduke Albrecht as an Austrian Habsburg and Prince of the Empire", in: L. Duerloo, W. Thomas (red.), *Albrecht & Isabella 1598-1621. Essays*, Turnhout 1998, pp. 15-6. Over de keizerlijke thematiek in de grote galerij en in de tuin, zie De Jonge, o.c. [n. 9] pp. 191-2.
- 92 Ottenheim, o.c. [n. 2] p. 109.